

Բառարանի տված հումաշուպան kumachapan — մետաքսեղենի պահապան բացատրությունը վկայում է, որ գերանդերմուպեաը եղել է պալատական հանդերձապեաը, իսկ տալանա, բառարանի 33 ձևագրերում՝ սալահրայ բացատրությունը, հաժանորեն, արար, սիլահ (silah — զենք, սպառազինություն) բառի մի ածանցումն է՝ արքունի զենքերը պահող նշանակությամբ:

34. Փիշտիպան — մարմնապաշտ կանայք մուզուցն: Փշտիպանը պահպանելն puštipan — թիկնապահ, անձնապահ գրեթե բառն է (Հ. Անտոյան, Արմ. բառ., հատ. 6, էջ 1298): Բառարանում տրված բացատրությունը բառարանագիրը սխալ կերպով հանել է պատմության բովանդակությունից: Աղիշեն գրում է. «Յանդզեհեյան և ես կանայք փշտիպանացն յաւոր կիրակի անցուցանել զնրազունս եկեղեցւոյն և պատահիլ զհանդերձս հաւատարմ կանանցն» (Աղիշէ, էջ 65): Այստեղ կանայք փշտիպանացն նշանակում է փշտիպանների կանայք: № 3170 ձևագրի հեղինակը բացատրության կանայք մուզուցն բնգունել է առանձին բառահոգված և բացատրել՝ սարկավազուհի:

35. Սեպուն — մեծարգոյ կամ հարկնոր: Բառը իրանական փոխառություն է (պահ. Vispuhr), որ նշանակում է՝ առպեա, ազնվականության մի աստիճան: «Են պալլ բազում զորս յարքանի տանէն արկ յինքն, և զսեպունս ոմանս յալլմէ տոհմէ» (Աղիշէ, էջ 74) հատվածը բառարանագիրը հասկացել է՝ և ուրիշ բազմաթիվ դորք էլ արքունի տեղից իր կողմը գցեց, ետևագիւ ե ուրիշ տոհմից մի քանի մեծաբոցներ և հարկավորներ:

36. Մարզպան — հասն կամ հարկն: Այս բառահոգվածի գլխաբարը զանազան կերպ է հասկացվել բառարանագիրների կողմից՝ մարզպան, մարզան, մարզոն, մարզ, մարզն, իսկ մի շարք բառարաններ ուղղակի զուրս են թողել այդ բառահոգվածը: Բառարանի տված հաս, հարկ բացատրությունը առաջացել է մարզպանի ունեցած դիրքից, իրավունքներից: Նշենք, որ հասը ետև չհարկն է:

«Դիրք Վարզան գրոց»-ի բացատրությամբ մարզպանը եղել է մարզի պեաը, կառավար, որին և տրվել է մարզի հասը, հարկը:

37. Խախնիր — ուժիր կամ հապաղեալ արին: Այս բառն այժմ բացատրվում է՝ մեծ կատարած, արյունահեղություն: Բառարանի ուժիր բացատրությունը սխալ չէ: Աղիշէի պատմության «Են բազում զործեալ էր եորա Խախնիրս» հատվածի փոխարեն № № 1888 (1685) և 1886 (1683) ձևագրերը, ինչպես և Կ. Պոլսի տպագրությունն ունեն «Են բազում ուժիրս զործեալ էր ետմա» նախադասությունը (Աղիշէ, էջ 88):

Ինչպես տեսանք, Վարդանանց պատմության բառարանում քնդդրված գլխաբարների մեծ մասը ճիշտ է բացատրված (վզուրկ, զենիմազդեզ, զհնապեա, շիսթակ, քաշկեն, փանդամ, Խախնիր և այլն): Բառերի մի այլ շարքի թուր բացատրությունն արդյունք է այն բանի, որ բառարանագիրներն այլ կերպ են հասկացել պատմության բովանդակությունը, որը մի քանի դեպքերում առաջացրել է սխալ բացատրություն (յաշտ ոտնել, սեպուն և այլն):

Ձեռագրային համեմատություններից եկաւմում է, որ հետագա դարերի գրիչները ետևությունամբ արտադրել են «Բառք Վարդան գրոց»-ի առաջին օրինակները և կամ ուղղադրված կզամբառարանները, բացատրությունների մեջ հազաւմելով կամ ավելացնելով այս ու այն բառը, նշանել, խմբադրել են բառահոգվածները:

Աղբափակներ. այսօր կարևորն այն չէ, թե Աղիշէի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» աշխատության մեզ հայտնի առաջին ձևագիրը բառարանի գրիչը կամ հետագա բառարանագիրները որքան ճիշտ են բացատրել այդ բառերը. կարևորն այն է, որ հետաքրքրվել են նշանակացել ճիշտ կերպով հասկանալ հայոց պատմության այդ արյունալի, բայց հերոսական էջի նկարագրությունը:

Գ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԺՍՄԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Մատենագրական աղբյուրներից հայագիտության մեջ վաղուց արդեն որոշված է ինչ հայկական ամիսների հերթական ցուցակը. Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մհհեկի, Սահմի, Ահեկի, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից և Աւելեաց: Վերջին ամիսը 5 օր էր: Հայկական տոմարի առաջին ամիսը նավասարդն էր:

Շատ հին ժողովուրդներ, զարգացման այն աստիճանում, երբ օգտագործում էին լուսնային տոմարը, նոր տարվա սկիզբը համարում էին գարնանային օրահավասարի օրը: Այդ տե-

ռակետից հայերը բացառություն չէին կարող կազմել: Արեգակնային տոմարին անցնելուց հետո, պարզ է, որ լուսնային տոմարը անհետ չէր կորչելու: Այդպես էլ հայկական տոմարի մեջ խառն են օգտագործվում տոմարական երկու կարգը՝ արեգակնային, որով հաստատվում են այսպես կոչված կատվածահայտնության բոլոր տոները (հունվարի 5-ից 13-ը) և լուսնային, որով, բայց Սրմանյանի, որոշվում էին մնացած բոլոր տոները: Սրմանյանն այն կարծիքին է, որ մի ժամանակ կատվածահայտնության տոները նույնպես լուսնային տոմարով են որոշվել²: Դեռևս Ալիշանը մեր մատենագրական-տոմարական նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա «Յուշիկը»-ում կարծիք է հայտնել, որ ամենավաղ շրջանում հայերը ամանորը տոնել են զարնանային օրահավասարի օրը³:

Սակայն հայկական տոմարական գրականության ուսումնասիրությունը նախափորձյուն է տալիս մտածելու, որ հայկական տոմարական գրականության մեջ մարտ և նավասարդ ամիսները երբեմն նույնացրել են: Ինչով կարելի է բացատրել այս հանգամանքը:

Նավասարդը, որ փոխ է առնված իրանական աղբյուրից, մտել է հայերենի մեջ նոր տարի, տարեմուտ իմաստով: Նավասարդը բարդ բառ է, բաղկացած նաւա⁴ և սարդ⁵ բառերից: Նավ բառը նշանակում է նոր: Մինչև այժմ պարսկերենում նաւուզ բառի մեջ, որ նշանակում է նոր օր, նույնպես մնացել է նաւ բառը: Հիշենք, որ պարսկական նաւուզը զարնանամուտի տոն էր և նաւուզը նշանակում է նոր տարի, տարեմուտ, ամաճուռ: Նաւ-ը մի քիչ ձևափոխված մտել է հայերենի մեջ նույն նոր իմաստով: Միջին պարսկերենի բարբառներում նաւա-ն նշանակում է լուսիւ: Նոր ձևով նաւա-ն մնացել է հայոց լեզվի բարբառների մեջ:

Իրանական հիշյալ նաւա-ն ծագում է հնդեվրոպական *newo հիմքից: Հնդեվրոպական նույն բառատիպ է ծագում և նոր բառը, որ կազմված է հիշյալ newo հիմքից և to մասնիկից, որ ինչպես պարսկերենի, այնպես էլ հայերենի բարբառներում նշանակում է նորոգված լուսին: Սրվանձտյանը իր «Մանանա»-ի մեջ պատմում է, թե «Վասպուրականի շրջանում բնդունված էր, որ տան մեծ մայրը նորածին երեխային դուրս էր բերում նորածին լուսնի դեմ և ասում. «Նոր, նոր, թաժա թագավոր»»: Այս նույն սովորությունը կար նաև պատմական Հայաստանի այլ շրջաններում⁶: Այս սովորության տակ, բայց երևույթին, թարնված էր այն նավատալիքը, թե նորոգված լուսինը կարող է բախտավորություն տալ նորածին երեխային: Բարբառներում այդ անվանում էին եղունգի վրա դուրս եկած սպիտակ, փորրիկ նշանը, որ նոր հաղուստ ունենա-

1 Մ ա դ ա ր ի ա ա ր ք. Ս ր մ ա ն յ ա ն, Միսական բառարան, Անթիլիաս, 1957, էջ 11:

2 Նույն տեղում, էջ 12:

3 Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայերենաց հայոց, հատ. 1, Վենետիկ, 1869, էջ 88: Տե՛ս նաև՝ նույնի «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը հայոց», Վենետիկ, 1895, էջ 139: Լ. Սեմյոնով, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին, Մատենադարան, Գիտական նյութերի ժողովածու, N 1, էջ 19—30: Աշ. Աբրահամյան, Տարեթվերի և ամսաթվերի դործածությունը հայ մատենագրության մեջ, «Համբաժին», 1956, N 1—3, էջ 55:

4 Նոր պարսկերենում nou, nu (հմմտ. nubar) nou, nu հնդեվրոպական արմատ է, որը նույն նոր իմաստով մտել է շատ լեզուների մեջ (հմմտ. ռուս. новый, գերմ. neue, անգլ. new, ֆր. nouveau և այլն, և այլն):

5 Սեյքը գտնում է, որ սարդը պահելով իր նշանակությունը խաղական sardis — տարի սառից է փոխառնված (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. 3, էջ 69): Սարդ-ը հայերենում մնացել է նաև Երիտասարդ, ավսարդ բառերի մեջ, նույն իմաստով: Գ. Ա. Մելիքիշվիլու «Урартские клинообразные надписи» (М., 1900) գրքի 440 էջում կարդում ենք. «sardi — одна из богинь урартийцев (см. D'agubani). Очевидно, царское имя Sarduri (см.) образовано от имени этого бога, и так-как оно пишется ассирийской идеограммой богини Иштар, то sardi урартийцев, очевидно, была богиней, соответствующей богине Иштар ассирийцев». Ուշադրության արժանի է նաև, որ ուրարտերենում կա seiardui բառը, որով նշանակվում էր լուսնի աստծո անունը (տե՛ս նույնի՝ էջ 382):

6 Paul Horn, Sammlung indogermanischer wörterbücher, IV. Grundriss der Neupersischen Etymologie, 234, № 1045.

7 Հր. Աճառյան, բախտական բառարան, էջ 815, Ամատունի, Հայոց բառարան, էջ 505:

8 Գ. Սրվանձտյան, Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 105:

9 «Ազգագրական հանդես», 1897, գիրք Բ, էջ 270:

լու նախանշանակ է համարվում ժողովրդի մեջ նոր նշանակում է նաև ավագ ուրբաթ օրը՝ դարբինների կողմից շար աչքի դեմ պատրաստվող մետաղյա նշանը, որ անպայմանորեն լուսնի ձևն էր ունենում։ Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր դեպքերում նոր բառը կապվում է լուսնի հետ։

Վերը բերված փաստերի հիման վրա, կարծում ենք, որ նախասարգ բառի մեջ նաև բառը երբևիցե ունեցած պետք է լինի նաև լուսին իմաստը։ Եթե նկատի ունենանք նախասարգ-ի մեջ նաև բառի կապը լուսնի, նորի հետ, ապա կարող ենք ենթադրել, որ նախասարգ թերևս նշանակել է լուսնի տաբի, որ միաժամանակ ունեցել է նոր տաբի, տաբեմուտ, ամսնոր իմաստը։

Նավասարդի՝ լուսնի տարի իմաստը ամենից շատ կա ամսնոր բառի մեջ, որ նավասարդ բառի հայերենն է։ Այստեղ նոր հայացքած բառը (չմոռանանք, որ այն բարբառներում նշանակում էր լուսին) ամ-տաբի բառի հետ արտահայտում է նույն տարեմուտ կամ նոր (նոր-ի, լուսնի) տարի իմաստը։ Եթե հիշենք, որ մատենադրական աղբյուրներից հայտնի է, թե «նոր լուսին», «առաջին լուսին» համարվում էր դարնանային օրահավասարի լուսինը, ապա հասկանալի կդառնա, թե ինչու մեր մատենադրության մեջ նույնությունն են տեսնում դարնանային օրահավասարը կրող մարտ ամսվա և նավասարդի՝ տարեմուտի ամսվա միջև։ Այն ժամանակից, երբ մենք գրավոր կամ բանավոր տեղեկություններ ունենք նավասարդի մասին, այն բնականվում էր իրեն նոր տարվա սկիզբ, տարեմուտ, առանոր։ Հատկանշական է, որ հենց այս ամենանախնական իմաստով բառը պատմական Հայաստանի որոշ շրջաններում պահպանվել է մինչև մեր օրերը։

Տոմարական կարգի մեջ կառարված փոփոխությունների հետ է կապված այն հանգամանքը, որ նավասարդը որոշակի ամսվա անուն դառնալով (ամսնոր, տարեմուտ իմաստով) ամիսների հերթական շարքում համարվեց առաջինը և զուգակշիռ գարնանային օրահավասարին հոռմեական մարտ ամսին։

Այս բոլորը հիմք են տալիս մտածելու, որ նավասարդի՝ որոշակի ամսվա անուն դառնալը տեղի է ունեցել ավելի ուշ, քան ամանոր նշանակությունը։ Նրա հայոց լեզվի մեջ մտնելը։

Հնարավոր է ենթադրել, որ այդ տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ հայերը, ընդունելով արեգակնային տոմարը, պետք է որոշակիորեն սահմանագծելին տարվա մեջ մտնող ամիսները և նրանց անուններ տալին։ Այս դեպքերի արձագանքը մենք գտնում ենք նաև Խորենացու մոտ։ Նա պատմում է, որ Արտաշես թագավորի օրոք ստեղծվում է հայկական տոմարը և շեշտում, որ Արտաշեսը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում շարաթների, ամիսների և տարվա հերթականության հաստատման վրա։ «Ձի թևակա և այլն ամենայն, զոր յիշատակեցար յառաջագոյն՝ ճառիցն, կարգը և սովորութիւնը գեղեցիկը հաստատեցան ի Վաղարշակայ և յայլոց թագաւորացն՝ այլ ի մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ուշ հասեալք. զշարաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց»¹⁰։ Ավանդությունը տվյալ դեպքում հետաքրքիր է նրանով, որ հնարավորություն է տալիս մտածելու, թե հիրավի, ամանոր նշանակությամբ արդեն լեզվի մեջ մտած նավասարդ անվանումը ինչ-որ որոշակի ժամանակ է դարձել որոշակի ամսվա անուն, և ոչ թե միշտ է ունեցել այդ իմաստը։ Իսկ մեզ հասած ավանդությունները պետք է դիտել որպես այն ժամանակների արձագանքները, երբ նավասարդը հայկական աղգային տոմարում գրավում էր իր հաստատուն տեղը, դառնում էր տարվա առաջին ամիսը։

Սակայն տոմարական այդ կարգը հետագայում Հայաստանի պետական-քաղաքական կյանքի զարգացման հետևանքով դադարեց գահացույիշ լինելուց, և տոմարագետների առաջ ծառացավ նոր խնդիր՝ գտնել կյանքի նոր փուլին համապատասխան տոմար։ Այդ նոր տոմարով տարվա սկիզբը դարնանային օրահավասարից տեղափոխվեց աշնանային օրահավասար։ Տոմարական հաշվումների հիման վրա է. Սեմյոնովը, հետևելով Սրմանյանին, գտնում է, որ հայերը արեգակնային տոմարը, որի նոր տարվա տոնը նավասարդի 1-ն է (օգոստոսի 11-ը), ընդունել են 460 թ. մ. թ. ա. 11։ Հետևաբար, 460 թ. մ. թ. ա. նավասարդը, տարվա ամիսների մեջ հաստատուն տեղ ունեցող ամանոր դառնալուց առաջ արդեն ունենալով միայն տարեմուտ, ամանոր նշանակությունը, տեղաշարժվում էր հայկական լուսն-արեգակնային տոմարի առանձնահատկությամբ հետևանքով։ Սակայն նավասարդ բառից բացի, հայերը նոր տարվա տոնի համար

¹⁰ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, գիրք 2, գլ. ԾԹ. էջ 138։

¹¹ է. Սեմյոնով, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին, Մատենադարան, Գիտական նյութերի ժողովածու, N 1, էջ 21—22։

ունենին նաև ամանոր բառը՝ Նրբ հայերն ընդունեցին ավելի կատարյալ արեգակնային տոմարը. ճափացարդը դարձավ առաջին ամսվա անունը։ Սակայն ամանորը շարունակում էր «թափառել» նաև այս տոմարում։ Հեթանոսական Հայաստանում տոմարական հաշվումները ճիշտ կատարել էարողանալու համար, պայմանականորեն ամանորը համարում էին օգոստոսի 11-ը, Հայկա չրջանի ապոկատաստագի օրը¹²։ Իսկ այդ օրը նավասարդի 11-ին համընկնում էր 428 թ.։ Այս թիվն էլ պայմանականորեն հիմք էր ընդունված տոմարական հաշվումներ կատարելու։

Այսպիսով զարնանային օրահավասարին, մարտի կեսերին համընկնող նավասարդ-ամանոր տոներ իր նավասարդ անվան հետ տոմարական հաշիվների հետևանքով տեղափոխվում էր օգոստոս ամիսը։ Սակայն ժողովուրդը, այդ տոմարական հաշվումներից անկախ, երկրագործական աշխատանքների կարևոր փուլերը նշող իր տոները պահպանում էր անշարժ։ Այդ պատճառով տարօրինակ ոչինչ չկա, որ այդքան երկարատև կյանք է ունեցել զարնանային օրահավասարը, նավասարդյան տարեմուտը, ամանորը նշող ժողովրդական մի տոն՝ բարեկենդանը։

Փորձենք տեսնել, թե ի՞նչ ձևով է բարեկենդանը կապվում զարնանային օրահավասարի, նավասարդ-ամանորի հետ։ Ազգագրական նյութերի քննարկումը ցույց է տալիս, որ ժողովրդի կենցաղի մեջ բարեկենդան տոնը անվերապահորեն կապվում է մարտ ամսվա հետ։ Պատմական Հայաստանի բոլոր ազգագրական շրջաններում բարեկենդան տոնվում էր առաջավորաց պասից հետո, մեծ պասին նախորդող վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում։ Որոշ շրջաններում բարեկենդան տոնում էր երկու շաբաթ, մեծ պասին նախորդող վերջին երկու շաբաթը։ Այսպես էր Մարտունու, Շամշադինի, Հրազդանի, Իջևանի, Աշտարակի, Հոկտեմբերյանի, Արտաշատի, Նոյեմբերյանի շրջաններում, Կանձակում¹³։ Մավախքի գյուղերում¹⁴, Զանգեզուրում¹⁵։ Այլ շրջաններում բարեկենդան համարվում էր մեծ պասին նախորդող մեկ շաբաթը։ Այսպես էր, օրինակ, Վարանդայում¹⁶, Նախիջևանի պավառում¹⁷, Ջավախքի քաղաքներում¹⁸։

Պատմական Հայաստանի բոլոր ազգագրական շրջաններում մեծ պասին նախորդող վերջին հրեք օրը համարվում էր բուն բարեկենդան։ Վերջին կիրակի օրը ամենուրեք էր համարվում բուն բարեկենդան և մտել էր եկեղեցական օրացույցի մեջ։ Այսպիսով, բարեկենդանի տոնակատարությունը, բայց ազգագրական նյութերի, շատ քիչ տատանումներով տեղի է ունենում մարտ ամսի մեջ։ Հայաստանի տարբեր շրջաններում ազգագրական նյութեր հավաքելիս մենք նկատել ենք, որ շատ ծիրանիներ, որոնք ոչ մի կրթություն չունեն, ոչ մի անգամ առիթ չեն ունեցել զբաղվել աղբյուրներից իմանալու բարեկենդանի տոնակատարության ժամանակը. ավանդաբար իրենց հասած տեղեկությունների հիման վրա անսխալ և հաստատապես բարեկենդան տոնը դնում են մարտ ամսի մեջ¹⁹։

Տեղեկագրիտական առաջին գիտելիքների հետ միասին մարդկանց հայտնի էր զարնանային և աշնանային օրահավասարը։ Այդ երկուսին համընկնում էին երկրագործական աշխատանքների ամենակարևոր փուլերը։ Զարնանային օրահավասարով սկսվում էր բնության զարթոնքը, ամբողջ տարվա բարեկենցությունը պայմանավորող տնտեսական նոր տարին՝ երկրագործական-անասնապահական աշխատանքների սկիզբը, իսկ աշնանային օրահավասարով՝ բերքահավաքով, փակվում էր այն։ Բնականորեն պետք է միտք առաջանար տարին սկսել այդ կարևոր իրադարձությունները նշանավորող օրով։ Նվ այդպես էլ ժողովուրդների մի մասը տա-

¹² Տարին 365՝, օր ընդունելով, արեգակնային տոմարում 4 տարին մեկ անգամ ամառորը 1 օրով առաջ էր բնկնում (այստեղից՝ այդ տոմարի մեջ տոների շարժական լինելը) և հաջորդաբար համընկնելով տարվա բոլոր օրերին, որոշ ժամանակից հետո վերադառնում էր իր նախկին տեղը։ Այդ կետն էլ ապոկատաստագն է։ Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցը, որի մեջ թափառում էր ամանորը, հայերն անվանում էին «Հայկա չրջան», որ տևում էր 1460 տարի (Օրմանյան, Սեմյոնով)։ Ապոկատաստագի տարին հայերն անվանում էին «Նահանջներու նահանջ տարի»։

¹³ «Ազգագրական հանդես», 1900, էջ 364։

¹⁴ «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ գիրք, էջ 254։

¹⁵ «Ազգագրական հանդես», N 2, էջ 107։

¹⁶ «Ազգագրական հանդես», Գ գիրք, էջ 341։

¹⁷ С.МО.МПК, вып. II, отд. II, էջ 21—22։

¹⁸ «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ գիրք, էջ 254։

¹⁹ 1955—1962 թթ. Սովետական Հայաստանի տարբեր շրջաններում մեր հավաքած նյութերը պահվում են ՀՍՍՌ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության ակադրում։

րին սկսում է գարնանը, մյուսը՝ աշնանը: Ինչպիսի փոփոխությունների էլ որ ենթարկվեր ժողովուրդների տոմարը, այդ երկու կետերը միշտ էլ անշարժ կերպով տոնվում էին: Անհնար է կարծել, թե ամենահնագույն ժամանակներից երկրագործական բարձր կուլտուրա ունեցող այս ժողովուրդը կարող էր անտեսել այդ հանգամանքը:

Վերը տեսանք, որ բարեկենդան տոնը մշտական, անշարժ տեղ ունի տոնական օրացույցի մեջ: Ո՞րն է դրա պատճառը: Բարեկենդանն անփոփոխ կերպով, դարեր շարունակ, տոնվում էր մարտ ամսին, այն ամսին, երբ տեղի էր ունենում գարնանային օրահավասարը: Արդյոք պատահական պետք է համարել այս երևույթը, թե՞ դա կապվում է բարեկենդան տոնի ամենախոնավի վիճակի, էություն ու խնդիրների հետ: Ըստ Աճառյանի, բարեկենդանը (երբեմն բարեկենդան) բարդ բառ է և բաղկացած է բաբի և կենդանի բառերից²⁰: Բառի սկզբնական ձևը եղել է բաբի-ա-կենդան, որը հնչյունափոխությամբ դարձել է բարեկենդան: Բարեկենդան բառի առաջին մասը կազմված է բաբ արմատից՝ «ի» ածականակերտ ածանցով, ինչպես աղ-ի, լեղ-ի բառերը²¹ և ունի մի շարք առումներ:

Անհրաժեշտ է ասել, որ ժողովրդական մտայնության համաձայն, բաբի, բաբուրյունը, սրջանկուրյունը սերտորեն կապված են բերքի, սերմի, առատությամբ, ախատանքի արդյունքի հետ: Մինչև հիմա էլ ընդունված են այնպիսի լեզվական արտահայտություններ, որոնք որոշակիորեն այդ իմաստն ունեն: Աշտարակի շրջանում «Բարեկենդանի բարին տանիցը անպակա լինի» օրհանգի մեջ բաբի-ն, բացի ուղղակի լավ իմաստն արտահայտելուց, ընկալվում է նաև որպես սննդեղեն, պարեն, պաշար:

Ազգագրական տեսակետից հետաքրքիր են բարբառներում բաբի բառի հետ կապված բառաձևերը: Այսպես՝ բաբիլի նշանակում է պտղատու ծառ, իսկ գրաբարում՝ բաբիլի ձևը նշանակել է բաբիճով լի: Բառի այդ իմաստի հետ է կապված նաև նրա բաբ զալ, բաբ տալ ձևը, որը իրանական փոխառություն է և նշանակում է որևէ ծառի առաջին անգամ պտուղ տալը, ինչպես օրինակ, «մեր խնձորենին այս տարի բար կուղաս»: Օշականում ասում են, «ձողիդ հարսանիքը տեսար, բարն էլ տեսնես»: «Բաբը» այստեղ ունի պտուղ-բերքի իմաստը: Այդ նույն իմաստով կա նաև բառի գավառական բաբել ձևը, որը նշանակում է պտղաբերել, բերք կամ պտուղ տալ, օրինակ՝ «Իսկի շրարեսս անեծքի մեջ»:

Ամատունու «Հայոց բառ ու բանի» մեջ գտնում ենք բառի բաբ ղենլ ձևը, որ նշանակում է նոր բողբոջած բանջարանոցային բույսերի արմատի մոտի հողը փափկացնելով բլի մոտը բոլորել (բուկ տալ), որ բույսն ավելի զորանա²²: Բաբ բառը հայերենում հանդիպում է նաև այլ՝ բեր ձևով, որից կազմված է բերբի բառը, որ մատենագրության մեջ օգտագործվում է «բարերեր», «արգասարեր», «պաղարեր» նշանակությամբ: Ժամանակակից հայոց լեզվի մեջ այդ բառը մտել է նույն նշանակությամբ: Սակայն, մասնավորապես բանավոր խոսքում և բարբառներում, բառի բեր ձևը որոշակիորեն մտել է ոչխարենը կրելու տեղ, կրելու զործուկություն իմաստով: Բեր ածել, բեր զալ կապակցությունների մեջ բառը կապվում է հղիության գաղափարի հետ և բառացիորեն նշանակում է ճղիանալ²³: Գրաբարում բեր բառը ունեւ բերբ, բաբիբ, աբգաբիբ, բեղուս իմաստները:

Բարեկենդան բառի կենդան-ի բաղադրիչը նուր Հայկազյան բառարանում բացատրվում է հետևյալ կերպ. կենեմ ունեցող, ողջ, աղբող²⁴: Մալխասյանի բառարանում նույնպես գտնում ենք բառի նման բացատրությունը. կենդանական զորություն ունեցող, աղբող, շնչող, սնվող, աճող²⁵: Բոլոր դեպքերում էլ այն կապվում է կյանքի, գոյության հետ: Այդ տեսակետից հետաքրքրական է հետևյալ փաստը. Բալուում ընդունված էր բարեկենդանի սեղանին կերուխումի

20 Հ. ր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. 1, էջ 1005—1007:

21 Նույն տեղում, էջ 1005:

22 Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջ 90:

23 Հ. ր. Աճառյան, Փավառական բառարան, էջ 18: Վրացերենում ևս բերի բառը պահպանվել է բուսելի-բասիլիա անթրոպոմորֆիստական ինստիֆալ արարածի անվան մեջ (բերիկա), որը ըստ ավանդության հովանավորում էր մարդկանց, անասուններին և երկրի պտղաբերությունը: Բեր բառը վրացերենում մնացել է եղջերավոր անասունների գոմի, ինչպես նաև գարնանային երկրագործական «երիկաորա» տոնի անվանումների մեջ: Տե՛ս Д. ж. Рухадзе, Из истории хозяйственного быта грузинского народа. Автореферат, Тбилиси, 1954, էջ 8—9:

24 «Նոր Հայկազյան բառգիրք», հատ. 2, էջ 1087:

25 Ս. ր. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 2, էջ 424:

ժամանակ «կենդանություն ձեզ»²⁶ բարեմաղթությունն անելու ժողովում մինչև հիմա էլ բաժակաճառը վերջացնելուց հետո ասում են. «կենդանություն» և հետո միայն խմում։ Բարեկենդան բառարարդման մեջ ևս կենդան-ը հանդես է գալիս նույն իմաստով, որը և հաղորդվում է ամբողջ բառին։ Ուստի միանգամայն պարզ է, որ քննարկվող տոնի բարեկենդան անվանման մեջ ստուգարանորեն էլ որոշակի արտահայտվում է նրա կապը պտղաբերության, սերմի, պտղի, բերքի (արգասիք), որ է՝ բարի (բարիք) և գոյություն ունեցողի, կյանքի գաղափարների հետ։ Այս տեսակետից հետաքրքրական է նաև տոնի անվան ժողովրդական բացատրությունը։ Այսպես, Զավախում այդ օրերին ժողովրդի մեջ երգվում էր.

Բարեկենդան, փորեկենդան.

Բարեկենդան օրեր է,

հսկրս գլխես կորեր է²⁷։

Կեսարիայում ընդունված է եղել «բարեկենդանի, ամեն փոր կենդանի» արտահայտությունը²⁸, իսկ նախնականցի տոնակատարության պրոցեսը անվանել են «Բարեկենդանը նստել»²⁹։ Աշտարակում այն բացատրում են որպես «բարի բան»։ 90 տարեկան Յուզարեր Նահապետյանը, օրինակ, մեզ ասաց. «Բարեկենդանը բարի բան էր։ Բարի էինք անց կացնում, որ սալ տարին բարի բան տեսնենք, փխ բան չուտենք, փխ բանի չհանդիպենք»։

Այժմ Մարտունու շրջանում ապրող և պատմական Կոզովիտ ու Բագրևանդ գավառներից գաղթած մեծահասակ հայերը բարեկենդանը բացատրում են այսպես. բարի մարդ լինեք, բարի կենդանի լինեք։ Բառն այդպես էր բացատրվում նաև Շամշադինի, Իջևանի, Գորիսի, Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Էմիաթնի, Սևանի շրջաններում։ Պարզ է, որ ժողովրդական ստուգաբանությամբ ևս տոնի անվանը տրվում էր նույնպիսի բացատրություն։

Այսպիսով, բարեկենդան տոնի անվանման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տոնը նվիրված էր բերքին, բարիքին, կենդանացնողին, գոյություն ունեցողը զորացնելու, արգասիքը շատացնելու գաղափարներին. այդ հանգամանքը ավելի հստակորեն արտահայտված է ազգագրական նյութերի մեջ, և բարեկենդանի ծիսական կոմպլեքսի վերլուծությունը ակներև է դարձնում, որ այն եղել է ամանորի-նավասարդի տոն։

Զարգացման մի էտապում ամանորը՝ նավասարդը տոնվում էր գարնանային օրահավասարին, մարտ-նավասարդ (առաջին լուսին իմաստով) ամսին։ Զարգացման հաջորդ էտապում ամանորը տոնվում էր արեգ-նավասարդ (ամանոր իմաստով) ամսին, աշնանային օրահավասարին։ Աշնանային օրահավասարը հիմք ընդունած արեգակնային տոմարը լրիվ դուրս չ'իջեց Վախնական էտապի լուսնային տոմարը և փաստորեն ստեղծվեց լուսն-արեգակնային տոմար, որն այդպես էլ Հայաստանում իր գոյությունը պահպանեց երկար դարեր։ Տոմարական գրականության մեջ հանդիպում ենք և՛ առաջին, և՛ երկրորդ փուլերի արտացոլմանը։ Նվ թևակտ 160 թ. մ. թ. ա. ընդունած տոմարակոն նոր կառուցի համաձայն ամանորը (նավասարդը) շարունակում էր թափառել, սակայն տոմարական ամեն կարգի հաշիվներից անկախ, միշտ գարնանը՝ մարտի կեսերին (նավասարդ-բարեկենդան) և աշնանը, օգոստոսի կեսերին (նավասարդ), բերքահավաքից հետո, մասնագրական տվյալների համաձայն պատմական Հայաստանում տեղի էին ունենում տոնակատարություններ, որոնք մասնագրությունից հայտնի են նավասարդյան տոնի անունով։ Սակայն ժողովուրդը պահպանել է նաև բնության զարթոնքը նշող, տնտեսական նոր տարին սկսող իր տոնի նաև տոհմիկ անունը՝ բարեկենդան, որը ոչ միայն իր լեզվական իմաստով, այլ մանավանդ իր ծիսական կոմպլեքսով արտահայտում էր նրա հետ կապվող ժողովրդական սպասելիքները։

Ա. ՍԻՄԵՆՅԱՆ

26 Բ. Սարգսյան, Բալու, իր սովորություններ..., Կահիրե, 1932, էջ 18։

27 «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ գիրք, էջ 254։

28 Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ Կեսարիու, հատ. 2, էջ 1764։

29 «Ազգագրական հանդես», 1902, էջ 18։